

KULTURÁLIS ÖKOLÓGIAI MEGFIGYELÉSEK A NÖVÉNYTERMESZTÉS KEZDETEIRŐL

GUNDA BÉLA

Már korábban írtam arról, hogy az ember a prehisztórikus idők óta Földünk egészére kiterjedő – de még napjainkban sem befejezett – két „kísérletet” folytat. Az egyik kísérlet az állatok domesztikációja, a másik a növények kultivációja, termesztésbe vétele (*Gunda, 1968. 7.*). A domesztikáció felé vezető utat jelzik a háztartásban tartott különböző állatok, amelyek szelídek ugyan, de nem vagy csak a legtrikább esetben szaporodnak. Az ember nem is törekszik a szaporításukra. A növényvilág felett könnyebben győzelmet aratott az ember, mint az állatok felett. A gyümölcsök, gyökerek megszerzése, a magvak összegyűjtése, kicsépelése már a prehisztórikus időkben sem okozott különös gondot. Az állatokat viszont bonyolult mechanizmussal működő csapdával, hurkokkal, fegyverekkel kell elejteni. Az ember az ellenük való támadással, vagy az előlük való meneküléssel valóságos harcot folytat. A vonuló bölény-, rénszarvascsorda követése, a vermek, szakadékok felé való terelése sok fáradsággal, bátorsággal járó összeműködést kíván az embertől. Ezért joggal mondja Koppers Wilhelm, hogy a női munkakörbe tartozó gyűjtögetés száraz próza a vadászat romantikus poézisével szemben (*Schmidt-Koppers, 1924. 411.*). A kölyökállatok, a madárfiókák felnevelése, gondozása, táplálása összehasonlíthatatlanul nehezebb feladat elé állítja az embert, mint a magvak elültetése.

Dél-Amerikából számtalan esetet említettem (*Gunda, 1975. 32–69.*), amelyek az indiánok állattartó törekvéseit, domesztikációs hajlamát, az egyes állatok iránti vonzalmat fejezik ki. Az állatokkal való barátkozás gyakran azon a hiten alapszik, hogy az állatok az ember rokonai, az emberhez hasonlóan beszélnek, cselekszenek, csak más formában. Ennek ellenére pl. a karaják a kunyhóik körül tartott állatokat és madarakat mégsem pároztatják. Ha elpusztulnak, ismét elrabolt, befogott fiatalokat nevelnek fel, azokat megszelídítik (*Krause, 1911. 244–245.*). Karl von den Steinen tanulságosan szól arról, hogy a Xingu-indiánoknál (bakairi, nahuaquá, mehinaku és más törzsek) a mi felfogásunk szerint semmiféle háziállatot nem tartanak. A kutya is ismeretlen volt náluk. Örömeiket lelik azonban azokban a színes madarakban (papagáj, ara), amelyek tollát alkalmilag kitépik. Ezeket a madarakat fiatalon fogják be, s falvaikban szabadon sétálnak. Tartanak ezenkívül harkály- és gémféléket, hokkó tyúkot stb. A függőágyhoz kötve egy gyíkfélét láthatunk, amelynek az a feladata, hogy a kellemetlenkedő tücsköket felfalja. Ezek az indiánok a növényekért megtelepszének, de nem gondolnak arra, hogy ehető állatokat tenyesszenek (*Steinen, 1894. 218.*).

Meg kell emlékeznem a házörző madarakról. A dél-amerikai indiánok kunyhóik körül több olyan szelíd madarat tartanak, amelyek a lakókkal, a kunyhó körüli egyéb szárnyasokkal megbarátkozva szinte a házörző kutya szerepét töltik be. Észreveszik az idegent, és hangjukkal jelzik közeledését. Ezek a madarak általában vonzódnak az emberhez, s a háziiasítás lehetőségére utaló tulajdonságokkal rendelkeznek. A fogságban nem szaporodnak, s félig domesztikálnak mondhatók. Ilyen házörző madár az agámi

(*Psophia leucopter*), amely Brit-Guianában az indián telepeken szabadon jár-kel, s gazdáját kutyaként követi, szavának engedelmessé válik, s hosszabb távollét után felismeri. Feltűnő hangjával őrzi a házat, a baromfiudvart a kószáló állatok és emberek ellen. Igen tanulékony, könnyen szelídíthető madár Patagóniában és Chilében a chaja (*Chauna torquata*). Az idegenek közeledését nagy lármával jelzi (Gunda, 1975. 42–44.).

De közelebbi példát is említhetünk. A domesztikáció felé vezető út egyik jelzője a szelíd darvak háznál való tartása, amelyről bőven vannak példaink a Nagykunságból, a Nagysárrétről, a Mezőföldről. De tartottak a parasztudvarban, a pákásztanyákon kócsagot, hattyút, kormoránt, túzokot, vadkacsát, vörösvércsét, nem beszélve a sündisz-nóról (Gunda, 1979. 89–113.). A domesztikációs kísérletnek szinte szemünk láttára lehetünk a tanúi az Altáj- és Szaján-hegységben, ahol egy új állat tenyésztése kezdett kifejlődni, a maral vagy izjubr nevű ágas-bogas agancsú szarvasé. A fiatal állatok szarvát Kínában orvosságként használják. A maralt élve fogják, terjedelmes, körülkerített legelőn tartják, s szénával is táplálják (Bykovszkij, 1950. 33.).

A növények kultivációjának kezdeti lépéseiről is több esetet említettem (Gunda, 1968. 12–36.). A cáhita indiánok (Mexico) néha átültették az agavékat lakóházuk közelébe, de rendszeresen nem termesztették (Beals, 1943. 10.). A hopiknál Whiting A. F. figyelte meg, hogy egy öreg indián Oraibiben (Arizona) magról vad mentafélé (Monarda menthaefolia), és még egy másik vad növényt (homi'ma) művelt a kertjében táplálkozás céljából. A magvakat vad növényekről gyűjtötte össze. A vad dohány a hopik területén ritka. Az egyik hopi a vad dohány (Nicotiana attenuata, N. trigonophylla) magvait összeszedte és megfelelő helyen elszórta, hogy kultikus célokra így biztosítson magának megfelelő mennyiségű növényt. A hopik egyes vad növényeket a nagyon gondosan művelt, gazdától mentes kukorica és egyéb földjeiken nőni hagynak. Így az *Amaranthus cruentus*-nak megengedik, hogy az öntözött földeken évről évre magot hozzon. A „méhfű” (*Cleoma serrulata*) érett magjait hagyják, hogy magától szétszóródjon a kukoricaföldeken, s a fiatal növényt a következő tavasszal összegyűjtik és megfőzik. Egy vad burgonyafélé (Solanum Jamesii) a kukoricaföldeken szintén háborítatlanul hagyják, s kiadós termése táplálékuk egyike (Whiting, 1939. 16–17., 64., 71–73., 77., 90–92.).

1966 májusában a Pyramid Lake (Nevada) körüli paiute indián rezervációban volt alkalmam kutatni. Nixon indián településen elmondották, hogy régebben nagy mennyiségben gyűjtötték egy fű (ku'xa), valamint a wai magját, amely az indián köles (*Oryzopsis hymenoides*) paiute neve. Ez az indián törzs ősi soron vadászattal és gyűjtögetéssel foglalkozott. Elmondották a paiutek azt is, hogy régebbi vándorlásaik során a két növény magjából és más magvakból sokat elszórtak ideiglenes táborhelyük körül, hogy amikor a következő vagy más évben oda visszatértek, legyen mit összegyűjteniük. Korábbi közlések szerint csak a földek tulajdonosai gyűjthették a wai magját (Gunda, 1968. 23–24.).

Természetesen a különböző növények felé, azok természete, felhasználhatósága, fogyasztatósága szerint eltérően közeledik az ember, más-más módon veszi őket ideiglenesen birtokába, megtűri őket már megművelt földjén, s biztosítja fennmaradásukat. Néha csak megjelöli a termőhelyet, hogy szükség esetén rátaláljanak a növényre, mint azt a skagit indiánok (ÉNy-Washington) teszik az ehető gumókat termő egyik lilium species-szel (Gunther, 1945. 25.). Mindezekről részletesen szólok fenti tanulmányomban.

A növények termelésbe, gondozásba vételének kísérletei, a vadnövények átültetése, a feljük irányuló termesztési készség Kárpát-Európában is szemünk előtt folyik. Egyes vad növények az ember közelébe kerülnek, gondozásba veszi őket, s ezzel kulturális ökológiai helyzetüket megváltoztatja. A meggondolatlan pusztítás helyébe valamiféle gondozási tevékenység lép.

Már a magyar botanika klasszikus alakja, Borbás Vince többször utal arra, hogy vad növényeket hoznak be a kertekbe. Amikor arról ír, hogy a Balaton melléki parasztkertekbe, temetőkbe „vidékről” ültettek be különböző növényeket, a környék vad növényeinek a kertekbe való beültetését érti. Borbás V. a következő ilyen növényeket említi: *Coronilla emerus* – koronafürt, *Colutea arborescens* – dudafürt, *Cotoneaster* sp. – madárbirs, *Amelanchier ovalis* – fanyarka, *Salvia aethiopsis* – magyar zsálya, *Gypsophila paniculata*, *G. Hungarica* – fátyolvirág, *Saponaria officinalis* – szappanfű vagy koporsóvirág, *Artemisia scoparia* – üröm, *Dianthus* sp. – szekfűfélék (törökszekfű), *Viscaria vulgaris* – cinegeszekfű, *Tamus* sp. – piritógyökér, amelyet Borbás V. a környék folyódárjának mond (Borbás, 1900. 284.). Sajnos nem lokalizál pontosabban, s az átültetés, az esetleges maggyűjtés stb. részleteit sem említi. Akkor sem, amikor azt a megfigyelését közli, hogy „hazánknak délkeleti havas vidékein még ma is vannak a civilizációtól csaknem egészen elzárt és egész kezdetlegességben tengődő falvak, szállások vagy magános pástorkunyhók, de körülöttük egyszerű kis kertek, melyből színes virágok tarkállanak, gyakran láthatunk. Ha más nem, a környék hegyeiről ültetett szarkaláb vagy sisakvirág, a levecsfű (*Levisticum*) vagy bazsarózsa (*Paeonia*) ott díszlik a rozant kerítés között. Alföldünk csőszháza körül közönségesebb kerti virágok: törökszekfű, őszirózsa (*Aster Chinensis*), nyári viola, pántlikafű (*Phalaris arundinacea*) . . .” A hazai szerb falvak körül tömegesen nő az *Artemisia annua* – nyári üröm (Borbás, 1890. 59.).

Az újabb botanikai irodalomból elég csak kezünkbe venni Csapody Istvánnak a védett növényekről írt kitűnő monográfiáját, amelyben gyakran olvashatjuk, hogy ezt vagy azt a vad növényt természetes élőhelyéről kiemelve igyekeznek a kertekbe elültetni. Így feltűnő virágjéért tövével együtt irtják, kertekbe ültetik, árusítják a ma már nagyon megtrikált tavaszi kikerics (*Bulbocodium vernum* L. ssp. *versicolor*). Tövestől, gumóstól irtják s behozzák a kertekbe az alábbi növényi ritkaságainkat: bordarhaszt (*Blechnum spicant* L. SM.), bánáti bazsarózsa (*Paeonia officinalis* L. ssp. *banatica*), pirosuló hunyor (*Helleborus purpurascens* W. et. K.), téltemető (*Eranthis hiemalis* L. Salibs.), tavaszi hérics (*Adonis vernalis* L.), babéroroszlán (*Daphne laureola* L.), kék szamárkényér (*Echinops ruthenicus*), óriás szekfű (*Dianthus giganteiformis* Borb.), sugárkankalin (*Primula elatior* L. Hill.), sárgaliliom (*Hemerocallis lilio-asphodelus*), tüzes liliom (*Lilium bulbiferum* L. ssp. *bulbiferum*) és más liliomfélék, csillagos nárcisz (*Narcissus stellaris*), törpe nőszirm (*Iris pumila*) és még több más kiveszőben lévő pompás vadvirágunkat (Csapody, 1982.).

Hantos Gyulának már korábban megjelent a francia emberföldrajz szellemében írt munkája Pécs földrajzáról. Elmondja Hantos Gy., hogy Pécs a rózsák városa volt már a török hódoltság idején. Még az egyszerűbb negyedekben is az előkertekben rózsák virítanak. A Mecsek változatos, gazdagon virágzó vadrózsatöveit kiássák, s kertekbe átültetve nemesítik (Hantos, 1940. 24.). Erről a paraszti kertekben más helyekről is vannak megfigyeléseim (Zemplén, Szatmár, Sárköz). A vadrózsatő nemesítésére utal Mécslászló egyik verse is („Vadócba rózsát oltok, hogy szebb legyen a föld.”)

Igen terjedelmes lenne a tanulmányom, ha a botanikusok közléseit sorra nyomon követném. Viszont beszámolok a néprajzi megfigyelésekről.

Háromszék megyében a nadragulya (*Atropa belladonna*) a bükkösökben tűnik fel, de előfordulása az utóbbi időben ijesztően csökken (Rác–Fűzi, 1973. 155.). A falusi nép a nadragulyát gyógyításra, varázslatra használja. Már korábban észrevehette, hogy pusztulóban van, nehezen talál rá, s ezért behozza a kertjébe, s ott tovább termesztí, mint félkultivált (semi cultivated) növényt. Zágónból említik a múlt század végén, hogy néhány asszony a fekete nadályhoz hasonló növényt (ez csakis a nadragulya lehet) gondos ápolásban részesít. A növény népi elnevezése eléggé furcsa: „a házhoz mindent be, semmit ki.” Az asszony a növényből semmi kincsért sem adna másnak, mert elveszne szerencsét hozó ereje (Kovács, 1895. 398.). A hétfalusi csángóknál sokat

szenvednek hülésben, csúzos, köszvényes bajokban. A román asszonyok igyekeznek a betegen segíteni. A maszlagos nadragulyát a kertekben, mint a veteményt termesztik. A levét kifacsarják, üvegbe szűrik. Az egész éven át tartogatott ilyen gyógyszert a beteggel megitatják, amelytől elbódul, sőt, meg is hal. Mindezt annyira titokban tartják, hogy még nem sikerült a kuruzslók közül senkit a törvény kezére adni (*Kolumbán, 1903. 107.*).

Tanulságosak azok a megfigyelések is, amelyeket Kakas Zoltán közöl Háromszék-ből. Ő is írja, hogy a nadragulya (*Atropa belladonna*) a-bükkös erdők, erdei vágások mérgező növénye. A felsőháromszéki nép *natyfű, nagyerejűfű, tudósfű, szerencsefű* néven ismeri. Ha netalán ráépítettek egy épületet, a küszöbön belül – napfény, eső hiányában is – több mint két évig élt. „Azonban egyes adatközlők szerint a szó tulajdonképpeni értelmében is *elmehegett* a nagyfű, ha gyökerét kiásták és őrizetlenül hagyták.” Aztán elmondja Kakas Z., hogy a „nagyfüvet a felsőháromszéki nép rendszerint a sárfalvi vagy nagypataki tudós asszonyoktól szerezte be, de egyesek szerint a piacokon is árulják, s Brassóban is volt. Haralyi adatközlőnk szerint a csíksomlyói templom körül lehetett kapni, honnan a gyökerét hozták haza, ültették el a kiskertbe, a disznópajta oldalához, a lakással szemben.” Különböző történetek fűződnek a növényhez. A felsőcsernátoniak szerint kora reggel háromszor meg kellett kerülni, simogatni, s akkor – akár a mezőre, akár a vásárra mentek – szerencse érte őket. A kertbe ültetett *nagyfűnek* így köszöntek: Isten áldjon meg natyfű, füvek királynéja! Jó reggelt nagyasszony! – Az udvaron növő nadragulyára nem lehet épületet (pl. pajtát) emelni, mert különféle szerencsétlenség éri a házat. Más hiedelem szerint (Imecsfalva) kézzel tilos megérinteni, megtépni, mert az illetőt szerencsétlenség éri (*Kakas, 1973. 91–97*). Kalotaszegen és Máramarosban a magyarok és románok gyökerestől ássák ki a földből a növényt, s védett helyre, kiskertbe elültetik. Máramarosban a kiásott növény helyére pénzt helyeznek el. Ha a növényvel gyógyítani akarnak, azt kívánják tőle, hogy szerencsét hozzon, akkor kedvesek hozzá, rontásnál veszekedő szavakat mondanak neki. Vigyáznak rá, nehogy a kutya levezelje, mert akkor elszárad. Kóczián Géza egyik magyarvalkói adatközlője a következőket mondta a növény begyűjtéséről: „Matraguna, ahol vót, meglesték. Román házaknál mindig vót. Szent György éjjelén, s elmentek a lányok, loptak csórin (meztelenül), hogy ne lássa senki, s akkor azt mondta, hogy úgy vigyenek táncba, mint ahogy némán én viszem el. Megyek, hogy táncolok . . . Szerencsevirág a háznál.” (*Kóczián, 1979. 157.*) Máramarosban (Rónaszék) a boszorkányok is kiskertjükben tartják a matragunát, s a boszorkánynak úgy kell a növényt köszöntenie, hogy reggelenként a fenekét mutatja neki (*Kóczián, 1979. 157.*).

A Zempléni-hegység falvaiban (Telkibánya, Nyíri, Kisbózsza, Pusztafalu) a csűrök tövében, a házi kiskertekben ma is látható a nadragulya. De már se nem varázsfű, se nem gyógyfű. Annyit tudnak róla, hogy régebben az öregek orvossága volt. Ha a kertekből kipusztul, valaki kikapálja, tövestől kihúzza – a hagyomány meghatározhatatlan törvényei szerint – az erdőből mindig hoznak új növényt.

A nadragulyának a népi gyógyászatban sokféle a használata (*Fäller, 1943. 13.*). Igen lényeges tudnunk, hogy subtoxikus adagokban hatóanyaga, az atropin hallucinációt okoz (repülés, zuhanás érzete, boszorkány- és szexuális élmények), s ezért a nép itta a nadragulya felhígított levét. A növényt szándékos mérgezésre: a férj, a csecsemő, a tehetetlen öreg megmérgezésére is használták (Kalotaszeg, Somogy). (*Kóczián, 1979. 155–157.*)

A Moldvában lakó magyarok a nadragulyán (*madraburján*) kívül az erdőből hazahozták virágos kertjükbe a Szent Antal mákot vagy Szent Antal butikót (*Echinops sphaerocephalus*), s orbánc, ijedtség, fülfájás ellen füstölnek vele. Ugyancsak elültetik a kertbe a Szent György virágot vagy kakukkvirágot (*Primula veris* Huds.), s teáját tüdő-

fájás, fulladás, hurut ellen isszák (*Halász, 1973. 54., Halászné-Zelnik, 1981. 364–365.*). Mindkettő *uruságos dudó*.

A növények kultivációja felé való lépést jelzik, amikor Kalotaszegen az egyes erdei, mezei vad növények közül az egyiket, másikat „gyökerestől szedik ki – írja Péntek János és Szabó Attila – és otthon a házkörül elültetik. Ilyenkor már igyekeznek a legszébb példányokat kiválogatni, megkezdődik a háziasítás, a szelekció” (*Péntek–Szabó, 1985. 137.*). Ide tartozik az is, amikor „differenciális kaszálással és átültetéssel is segítették a gólyaorr (*Geranium pratense*), nyúlárnyék (*Asparagus officinalis*), gyöngyvirág (*Convallaria majalis*) vagy a baracklevelű csengettyűke (*Campanula persicifolia*) és más csengettyű fajok fennmaradását, elszaporítását” (*Péntek–Szabó, 1985. 144.*). Megfigyeléseik szerint a vad flórából a következő növények kerültek be a kalotaszegi virágos kertekbe: kóduzláb (*Narcissus stellaris*), a kíknefelets (*Myosotis palustris*), a gyöngyvirág (*Convallaria majalis*), a szappanvirág (*Saponaria officinalis*), az erdei ibolya (*Anemone hepatica*), a pünkösdi rózsza (*Trollius europaeus*), a Joó ibolyája (*Viola joói*) és még mások (*Péntek–Szabó, 1985. 138., Péntek–Szabó, 1976a, 27–28.*). Megfigyelték Kalotaszegen, hogy egyes útmenti gyomokat megtérnek a kiskertekben (*Péntek–Szabó, 1985. 205.*), de már ez is a növény kulturális ökológiai környezetbe való helyezése. Nyilvánvalóan azért lett a gyöngyvirág újabb motívum az írásos hímezéseken, mert a kertbe való behozatallal közelebb került a kertápoló és hímező asszonyokhoz. Tanulságos a borostyán (*Hedera helix*) útja. A növény Kalotaszegen erdei aljnövényként a fákra felkúszva gyakori. A természetből hazavitt dugványokból dísznövényként is ültetik, a falra futtatják. A román Bedecsen azért ültetik a fiú nevére, néha a kút oldalába, hogy a fiút a leányhoz vonzza, varázsolja (*Péntek–Szabó, 1985. 169, 239.*). Figyelmet érdemel a két jeles erdélyi kutatónak az a megfigyelése, hogy egyes *Mentha* speciesek gyomként tenyésznek a természet menték mellett (*Péntek–Szabó, 1976. 23.*). Nyilvánvaló, hogy idővel ezekből is termesztett kerti növény lehet.

Az említett differenciális kaszálással a szlovákok is védik vadnövényeiket (*Nasturtium* sp. – vízi torma), amely a tavaszi gyengeség, szomjúság ellenszere. Vértisztító, emésztést elősegítő hatása. A Felső-Garam vidékén a szénát kaszáló férfiak kikerülik, meghagyják, s ezzel biztosítják további fennmaradását (*Markuš, 1979. 115.*).

Szinte prehistorikus módon, a paiute indiánok magiszorásához hasonlóan terjesztik a gyimesi csángók a takarmány baltacímét (*Onobrychis viciaefolia*): a kaszálón az érett magvakat kidörzsölik és széthintik (*Rab–Tankó F.–Tankó M., 1981. 24.*). A háromszéki Árapatakon a kőszegfűt vagy Margitszegfűt ültetik a kertekbe, a tometóbe (*Péntek–Szabó, 1976. b. 213.*). A Szilágyságban, Kalotaszegen az ostorménfát (*Viburnum lantana*) „szent fának” tartják, s messze vidékre elmennek érte, s a kertbe elültetik (*Péntek–Szabó, 1976. a. 110., Péntek–Szabó, 1985. 302.*). Gyakorlati jelentősége van a hortobágyi pásztorok somfa (*Cornus mas*) ültetésének. A kishortobágyi csárda környékén legeltető juhászok, gulyások megkérték a vándor bükki meszeseket, hogy hozzanak egyenes, gyökeres fiatal somfát. A meszesek a somfa földes gyökereit vizes zsákdarabban vették körül. A pásztorok az ilyen somfáért gomolyát adtak, s megfelelő helyen elültették, s botnak valót neveltek belőle. A fa birtokbavételének, „nevelésének” másik példája, amikor a kiszemelt barkócafát „kigörcsölte” a palóc pásztor, s hagyta, hogy a kigörcsölés, a *gancsolás* kiforrjon. A fát szemmel tartotta, s ha már megfelelő vastagságot elért, botnak kivágta. Néprajzi irodalmunkban több leírását is megtaláljuk az ilyen botszerzésnek, ill. fanevelésnek (l. pl. *Paládi-Kovács, 1965. 101., Madarassy, 1934. 118.*).

A népi orvoslás kutatói, a botanikusok már többször írtak a tályoggyökér, a hunyor (*Helleborus* sp.) gyógyító hatásáról.

Veszelszki Antal botanikai munkájában 1798-ban olvassuk, hogy Hont megyében a nagymarosi határban sokat látott ilyen növényt. „Azt mondják az ottani lakosok, hogy

a pásztor emberek messze földről is eljönnek oda a gyökeret ásni, kivált tavasszal. A mezői pásztorok barmaiknak nyavalyáiban a farkoknak bőrét felvágván vagy tüzes árral a bőrön lyukat szúrván, abba hunyor gyökeret húznak; de e végre egy kis vas fogatskával a bőrt megcsípvén felemelik, hogy a hunyor gyökeret annál helyesebben odahelyezhessék. Pestises gugánál is használják, ti. annak a bőrét felemelik, tüzes árral által szúrják, a lyukon által vonandó hunyor gyökeret írók vajjal előbb megkenvén behúzzák. Ha hónalja alatt szöki meg az embert a guga, akkor a kar bőrén, ha az ágyéket, akkor a vastag comb fölött teszik meg az egész operációt” (*Veszelszki, 1798. 201–3*). A *Helleborus* sp. gyógyító hatásáról a pesti egyetemen 1834-ben egy orvosi disszertáció is megjelent: E. Hunyor, *Dissertatio inauguralis medica de helleboro*. Pest, 1834. – A hunyor különböző gyógyászati alkalmazását nem részletezem. Elég, ha arra emlékeztetek, hogy gyökerét, a tályoggyökeret (tályoggyökérül nemcsak hunyort használnak) a ló szügyébe vagy nyakbőrébe, a sertés fülkagylójába, a marha lebernyegébe húzzák bele. A parasztok a tályoggyökeret rendszerint vándor, az Alföldre járó szlovák és román mezőgazdasági szerszámárosoktól, gyógyfüvesektől vásárolták (*Gunda, 1982. 172., Grynaeus, 1964. 117–118.*). De már Borbás V. írja a Pallas Lexikonban, hogy a *Helleborus* fajokat szép virágjuk és levelük kedvéért a kertekben is ültetik, ott díszlenek, nem ritkán már télen virágzanak, s ekkor halotti koszorúba kötik. Ez a motívum tér vissza Babits Mihály „Két nővér” c. versében is. A költő sejteti a növény mágikus tulajdonságát. A fekete Bánatot és a vérszínű Vágyat megszemélyesítő nővéreknek

*Fekete hunyorból van koszorújok, nagy árnyakat
ingat a mécsük utánad
s jön egyre mögötted a fekete Bánat, előtted a
vérszínű Vágy.*

*S szól néha könnyezve a Vágy: „Én vagyok a Bánat.”
S szól néha nevetve a Bánat: „Én vagyok a Vágy.”*

A hunyor kertekbe való behozataláról ír Halászné Zelnik Katalin. Megfigyelése szerint Moldvában a kertbe ültetett *Helleborus purpurascens* Pusztina, Klézse, Largaça falvakban *eszponz* néven használatos. A kertekben tartják Magyarbékáson. A beteg szarvasmarha oldalába húzták. Reuma ellen a vadon termő *eszponz* használatos (*Halászné Zelnik, 1981. 364.*). A kalotaszegi Váralmásán a kiskertekben is tartják (*Péntek–Szabó, 1985. 240.*; v. ö. még *Vasas, 1985. 149.*, itt kígyófűről van szó). Oláh Andor elmondja, hogy ez eredeti tályoggyökér hegyvidékeken termő fajok gyökere. Békés megyébe Erdélyből vándorárusok, dézsát, szapulót áruló mócok hozták a *tályoggyökeret*. Tele volt a tarisznójuk gyökérrel, s a kezükben is tartottak mintának. Orosháza, Békéscsaba környékén, a szerző könyvének írása idején egy kis öregember árulta, aki valahonnan a Dunántúlról (!) szerezte be. Békés megyében nemrégiben is lehetett találkozni olyan tályoggyökéráruossal, aki annak pótlékát árulta (*Lotus corniculatus* – szarvaskelep; *Thalictrum lucidum* – borkóró). Valódi *Helleborus* specieseket Oláh A. a békési, szatmári kiskertekben látott természetien (*Oláh, 1982. 47.*). A kertekben, szőlőkben természetien tályoggyökérről (*Helleborus purpurascens*) Békésszentandrásról és a bihari Mezősásról vannak adataim. Nem teljesen egyértelmű feljegyzésem szerint Sár-tudvari kertjeiben is található. Az előbbi két faluban természetesen láttam.

Behozták a virágos kertekbe a hunyort horvátországi (Gotalovo, Ždala, Belovar-Kőrös m.) és somogyi falvakba (Háromfa, Bélavár, Tarany) is. Úgy tűnik, hogy ide a *Helleborus dumetorum* távolabbi vidékről került, mert a környéken nem található. Kiskertekben tartják a hunyort a Garam felső völgyében a szlovákok (*Kóczián–Szabó I.–Szabó L. Gy., 1979. 134., 141., 142., 143., 147., 151.*).

Igen értékes megfigyelést közöl a *Helleborus* sp. kerti ültetéséről Aumüller Stephan. Mariazellből Burgenlandba hazatérő búcsújáró férfiak Stájerországban, Alsó-

Ausztriában útközben kiásták a vad hunyort, s otthon a gyümölcsösben, a veteményes kertben elültették (Aumüller, 1966. 301.).

A köveskáli medence kertbe behozott növényeiről S. Lackovits Emőke tájékoztat. A sásdi rétről vitték be a kertekbe a sárga és kék vad törpe nősziromot (*Iris pumila*). Termőhelye a Győrffy asszonyok kertjének nevezett terület, amelyhez a török hódoltság korában elpusztult Sásdikál faluhoz tartozott. (A háromszéki Árapatakon is kertekbe ültetik a vad *Iris pumilát*. Péntek–Szabó, 1976a. 97.). Az erdőből telepítették be a gyöngyvirágot, a kert árnyékos zugaiban találjuk a szintén betelepített erdei pajzsikát (*Dryopteris filix-mas*). S. Lackovits E. ír arról is, hogy egy kerttulajdonos honosította meg a szagos levendulát (*Lavandula angustifolia*). Először titokban téptek belőle az arra járók, s a szekrényben a ruha közé tették. Később meghonosult a kertekben is (S. Lackovits, 1986. 39–41.). A gyöngyvirág kerti betelepítését a Balaton mellékéről Borbás V. is említi (Borbás, 1900. 284.).

Napjainkban, amikor a búzavetésben mindinkább ritkaság lesz a kék búzavirág (*Centaurea cyanus*), több faluban megfigyeltem, hogy igyekeznek megmenteni a növényt. A falusi asszony összeszedi a magját, s ősszel vagy tavasszal a kiskertbe elveti (Bodrogkeresztúr, Szamoskér, Vésztfő, Kőröstarcsa), s ott tovább tenyészik népünknek ez a kedvenc virágja. Borbás Vince a Balaton mellékén figyelte meg kerti virágként (Borbás, 1900. 248.).

Elég gyakori a szalmás, nádas istálló- és háztetőre, kőfalak tetejére ültetett kövirózsza vagy fűlfű (*Sempervivum tectorum*). Kalotaszegen a háznál fazékban tartják, hogy fűlfájáskor kéznél legyen. A sírokra is ültetik. Az a hiedelem róla, hogy abba az épületbe nem csap a villám, amelynek a tetejére kövirózsát ültetnek. Ezt a hiedelmet őrzik az olyan elnevezései, mint *mennykővirág*, *égdörgőfű* (Vas m.), *mendörgőfű* (Rábaköz, Kemenesalja) stb. Az utóbbi elnevezést már a XVI. századból ismerjük (Beke, 1935. 262.). A tetőkre ültetett kövirózsákhoz fűződő hiedelem valószínű délről származik, s elterjesztői szerzetesek lehettek. Nagy Károly előírta, hogy bérlői a császári udvarban a háztetőre kövirózsát (Jupiter szakáll) ültessenek. Szinte Európa-szerte ismert az a hiedelem, hogy a háztetőre ültetett kövirózsza elhárítja a villámcsapást. Már a XIV. században ír róla Konrad von Megenberg (? 1309–1374.) természet-történetében (Marzell, 1930–1931. 1576–1581.). Valószínű, hogy a háztetőre ültetett *Sempervivum tectorum* kivadult példányokból származik. Nyugaton vadon is előfordul (var. *rhenanum*). Az elvadult kövirózsát Soó R. a Bükkből, a Pilisből, a Somló vidékéről említi (Soó, 1966. II. 263.). A *Sempervivum tectorum*nak valamelyik alpesi alfaj (ssp. *alpinum*, ssp. *Schottii*) az őse (Marzell, 1930–1931. 1576.; Soó, 1966. 263.). A kőfalakra, tetőkre ültetik a vad s nem elvadult rózsás kövirózsát (*Sempervivum marmoreum*). Idevonatkozó kalotaszegi megfigyeléseink biztosak (Péntek–Szabó, 1985. 288.). Csapody I. is említi, hogy a sziklakertek kedvelői betelepítik (Csapody, 1982. 94.). Ezt a speciést Jósvalfőn és Szögligeten láttam szalmás csűrök tetején. Valószínű, hogy betelepítik a sárga kövirózsát (*Sempervivum hirtum* Jusl. ssp. *soboliferum*) is, amelyet nem elegendő botanikai ismereteim miatt pontosabban nem figyelhettem meg. (A spp. ket csak bizonytalanul tudom meghatározni.) A fájós fülbe belecsepegtetik a kövirózsza levét, de a magyar népterület különböző részén használják a nyavalyatörős gyermek, a szájjában támad kelevény, verhas, aranyér stb. gyógyítására (Fäller, 1943. 51.; Vasas, 1985. 80.; Péntek–Szabó, 1985. 228.).

Hazánkban ma már egyre ritkuló gyógynövény a kis ezerjófű (*Centaureum minus*). Alig-alig látni ezt a gyógynövényt olyan helyeken (tölgyerdők szélén), ahol korábban nagy mennyiségben virágzott. Nagybózsván, Kovácsvágáson (Zempléni hegyek) láttam néhány tövet a kertekben. Az erdőből hozták be gyökerestől. Évenként többször lelőhelyéről hozott erdei földet is elterítenek alája. Teáját epe- és májbjaj ellen használják.

Pálinkát izesítenek vele. A Bükk hegység néhány falujában (Tardona, Mályinka, Kisgyőr) a kiskertekben a nagy ezerjő fű (*erős fű*, *Dictamnus albus*) virított még 1984-ben is. Ez is az erdőből behozott növény. A friss vagy szárított virágból, leveleiből főzött teáját magas láz esetében isszák. Különös gondozást kíván, mert hamar kivész a kertből. A Curare 1984. 2. számában feldolgoztam egy kárpát-ukrajnai magyar falu (Dercen) gyógynövényismeretét. A nagy ezerjő füvet ott a fürdővízbe teszik, virágteáját mell-, szív- és gyomorfájás esetén isszák (*Gunda, 1984. 259.*). A növény a derceni határban, a környéken már ritka. Egyesek – szép virágja miatt is – próbálkoznak kerti ültetésével, de nem sok sikerrel. Egy-két éven belül kivész.

Az *Euphorbia* specieket magyar népterületen különböző bajok gyógyítására, nedvüket szemölcstírtásra használják (*Fäller, 1943., 23.*). Kerti termesztésüket vagy akár csak megtűrésüket nem ismerem, de egyik speciesüket (*Euphorbia lathyris*) a szlovákoknál, mint gyógynövényt a kertekben megtaláljuk (*Holuby, 1958. 190.*). Figyelmet érdemel a zsurló (*Equisetum arvense*) kerti ültetése. A szlovákok, magyarok, németek régebben edénysúrolásra használták. Innen a magyar nyelvben *cinsikó*, *kannamosó*, *surlófű*, *üvegmosó* elnevezése, de említik *bábaguzsaly*, *békaláb*, *békarokka*, *fentőfű*, *macskafarok* stb. néven is (*Péntek–Szabó, 1976a. 175.*; *Gréb, 1943. 129.*). A szlovákoknál a házi kertbe is ültetik, s főzetét máj- és epebajok esetén isszák (*Markuš, 1979. 119.*). Nálunk is többféle betegség ellen használják, s hallucigén növényként is ismerik (*Fäller, 1943. 23.*).

A néprajzi kutatók, geográfusok, botanikusok körében jól ismert, hogy a pásztorzállások körül sajátos növényzet alakul ki. Így a Lápos völgyében figyeltem meg, hogy a juhosár trágyás földjében bőven terem két gyomnövény, a csalán (*Urtica urens*) és a libatop (*laboda*, *Chenopodium album*). A románok mindkettőből főzeléket készítenek (*Gunda, 1956. 46.*). A Nagybagmási alatti Fehérmezőn a gyimesi csángóknak sajátos juhászzállásaik vannak. A *koliba* körül, a juhosár helyén sok csalán (*Urtica urens*, *Urtica dioica*) nő, amelyet nem tépnek ki, nem kaszálnak le, mert a fiatal hajtásokból egy-két maroknyit összevagdala savólevésbe főzik. Gyakran az ordáról leszűrt sovány savóval meg is öntözik a koliba körüli csalánt, hogy jobban fejlődjön. Primitív módja ez a „művelésbe”-vétel kezdetének. A csalán savóval való öntözését figyeltem meg Illyésmező (a Mezőhavas alatt) közelében a havasokon, ahol marossszéki elromosodó magyar juhászok legeltettek.

A Csallóközben a falusi kertekben a valódi sáfrány helyett a vad sáfrányt (*Carthamus tinctorius*) termesztik (*Márton, 1982. 60.*; v. s. *Péntek–Szabó, 1985. 215.*).

Borbás V. írja, hogy a örvénygyökér (*Inula helenium*) gyakran látható a falusi kertekben. Musttal *alantbor* lesz belőle. Gyomorgyengeség esetén isszák. A dohányos ember a pipaszárat füstöli vele (*Pallas lexikon*). Megfigyeléseit valószínű palóc hazájában tette. A Mezei Gazdák Barátja c. folyóiratban (*VI. darab, Pest, 1829. 33.*) Mindszenty Dániel írja, hogy az örvénygyökérrel a szúnyogok ellen a szobát füstölik. Gyökerének nagy hasznát veszik. A régi magyar rím így beszél a jóságáról:

*Az örvénygyökérrel szívfájás megszűnik:
Ótet és a rutát hogyha összetörik,
Mindkettő levéből szakadt ember iszik,
Nagy bizonnal mondják, hogy tőle vigaszik.*

Már Borbás V. megemlékezik a Természettudományi Közlöny (19. k. 1887. 478.) Levélszekerény rovatában arról, hogy Békés megyében vetik a földimogyorót (*Lathyrus tuberosus*), s a gumóit sertéseknek adják. Úgy tűnik, hogy valamiféle nagybani termesztésről (a szerző szép táblát látott) van szó. Számunkra többet mond, hogy Nagyiván, Köröstarcsa, Dévaványa, Békésszentandrás, Szegvár falvakban a két világháború kö-

zötti időszakban is a szántóvető, ha ekéje kivetette a gumókat, néhányat hazahozott, s a gyümölcsös kertben, a szőlőben elültette, hogy legyen a kisgyerekeknek csemegéje. Ültették Bánffyhunyon is, de általában gyomnövényként ismert, amely „összefogja” a búzát. Ültetésének nyilvánvaló akadálya néhány mágikus elképzelés. Egerbegyen, Sztánán, Topán a hiedelem szerint tilos hozzányúlni. Ha leányok szedik, nem mennek férjhez, de egyidejűleg kalotaszegi fogyasztásáról is vannak közlések (*Péntek–Szabó, 1985. 248.*).

A tormáról megjelent újabb tanulmányt (*Páll, 1985. 340–351.*) kiegészíttem azzal, hogy az *Armoracia macrocarpa* gyűjtéséről, árulásáról már a néprajzi összefoglaló közlések szóltak, s az idézett Borbás Vince-tanulmány lényegét az Ethnographia szintén közölte. Borbás V., amikor a magyar torma alföldi és al-dunai elterjedéséről ír, elmondja, hogy a vad tormafajtát Karcag és Kisújszállás között a kertekben is termesztik (*Borbás, 1880. 501–502.*). A vad (elvadult?) torma kerti elültetését az emlékezet napjainkban is számon tartja a békési Szeghalmon, Dobozen, a bihari Darvason, Csökmön, Zsákán, Furtán, a zempléni ruszin Komlóskán, s bizonyára még sok más vidéken. A békési, bihari tájakon az *Armoracia macrocarpa* (Borbásnál *Roripa macrocarpa*) az említett torma, amelyet Soó Rezső pannóniai endemikus fajként említ. A Tiszántúlon gyakori, a Nyírségben alig fordul elő. Feltűnik azonban a Bodroghözben is (*Soó, 1968. III. 337–338.*). Kalotaszegen a tormát (*Armoracia lapathifolia*) „nagy szaporodó képessége miatt egyenesen veszedelmes a kertben tartani. Általában a kertek végéből vagy a kerten kívül a határból gyűjtik” (*Péntek–Szabó, 1976. a. 38.*). Soó R. szerint ez a tormafajta a középkor óta megjelent a kultúrában, de olykor elvadul (*Soó, 1968. III. 337.*).

A *Setaria italica* (mohar) újra kultiválásáról tudok Zemplénből (Telkibánya, Pányok, Nagybózsva), ahol még századunk elején sokat vetettek ebből a kultúrnövényből. A természetből megszökött, elvadult, a szántóföldek, árkok, utak mentén termő mohar magvait összegyűjtötték és ezt vetették el. Az ilyen magvakból kikelt növény igen ellenálló, rossz talajon is bőségesen terem, túri a hideget, meleget, a szárazságot. A termelésből megszökve megerősödik. Hasonló újrakultiválás a század húszas éveiben előfordult Tiszaigaron, Tiszacsegén, Nyírlugoson, Komádiban, Darvason a *Panicum miliaceum*, a megszökött köles esetében (*Gunda, 1983. 161.*).

Az Ormánságban, Somogyban, Zalában, Veszprémben hazahozták az erdőből a különböző gombákat (*Pleurotus* species – laskagomba, *Armillaria mellea* – tölcsérgomba) termő fatörzset (dió, nyár, cser, szil), a kert árnyas helyén elhelyezték s öntözték. Hangulatosan írja le Szentgálról Vajkai Aurél, hogy pesztericét, gévát tuskón is termesztettek, illetve ilyen gombás tuskót a határban szemmel tartottak: „nekem is van tuskóm a hálláson a kúszikla alatt, ara azon háromszor terem.” Bevitték a korhadt törzset is az udvarra, öntözték, géva termett rajta, de óvni kellett, nehogy a baromfi hozzáférjen (*Vajkai, 1959. 20., Vajkai, 1941. 236., Gunda, 1977. 14.*). Már a Természettudományi Közöny is ír arról, hogy az árnyas helyen tartott levágott diófatörzs gombát terem. Nyirkosan, félig vízszintesen ássák a földbe. A gombát termő fatörzset behozzák a gyümölcsösbe a moldvai magyarok (Felsőrekecsény) és az erdélyi Érchegység románjai (Intregáld, Havasgyógy, Topánfalva, Felsővidra). Torockón sem ismeretlen az ilyen gombatermesztés.¹

Tanulságos esetre hívja fel a figyelmet Rapaics Raymund, amikor azt írja, hogy „a cigánykaravánok települési helyeinek ma is megvan a maga külön flórája, mert a cigá-

1. A hagyásfák (*kocafa*, Kiskunság) kérdése a tanulmány keretén kívül esik. Röviden már érintettem a kérdés jogi vonatkozásait is (*Gunda, 1962. 431–433., Gunda 1986.*). Tanulságosak a hagyásfa kérdéséhez Rapaics R. és Ikvai N. közlései (*Ikvai, 1967. 31., Rapaics, 1940. 29.*)

nyok magukkal hordanak bizonyos magvakat, amelyeket ott, ahol letelepednek, azonnal elvetnek (*Rapaics, 1916. 3.*). Valószínű, hogy ezt a megfigyelést valamelyik irodalmi forrásból közli, amelyet azonban nem ismerek. Köztudomású egyébként, hogy a növények terjednek az állatok szőrére, patájára, körmei közé ragadt magvak, sőt még a szerkerékre tapadt sárban lévő magvak révén is.

Nem foglalkozom azokkal az ide vonatkozó botanikai, néprajzi megfigyelésekkel, amelyek a különösen gazdag román és délszláv irodalomban olvashatók. Csupán Gréb Julius nyomán említtem meg, hogy a vándor tátrai gyökérások kosarából előkerülnek élő növények is, mint egy-egy cirbolya fenyőcske (*Pinus cembra*), fiatal vörösfenyő (*Larix decidua*), illatos gyökerű varjúháj (*Sedum roseum*), havasi őszirózsa (*Aster alpinus*), százszorszép őszirózsa (*Aster bellidiastrum*), havasi gyopár (*Leontopodium alpinum*) s mások. Ezeket a szepesi szász virágbarátok, kerttulajdonosok megvásárolták, elültették és tovább gondozták. Ilyen módon kerültek a lőcsei kertekbe a harmincas évek végén már előregedett, terjedelmes nagyságú cirbolyafenyők (*Gréb, 1943. 18–19.*). A csíki Nagybagmász és Egyesítő körül töves, átültetésre szánt havasi gyopárt árulnak a turisták számára a csángó pásztorgyerekek.

Degen Árpád Flora Velebitica c. munkája az etnobotanikai, gazdaságnéprajzi megfigyelések magyar részről nem ismert gazdag tárháza. Ebben a csodálatos flóraműben olvashatjuk, hogy a *Sorbus domestica* (berkenye) az északi dalmát vidékeken vadon is előfordul, s a kertekbe is ültetik. A Velebit-hegység egyes falvaiban behozták a kertbe a szappanfűvet (*Saponaria officinalis*), a borostyánt (*Hedera helix*), a bazsarózsát (*Paeonia pubens*), a pasztinákot (*Pastinaca sativa*), s tovább kultiválják (*Degen, 1936–1938. I. 351., 356., II. 110., 113., 453., 510.*).

Az elmondottak nyomán az etnográfus, az etnobotanikus arra az eredményre jut, hogy a növények művelésbe vétele napjainkig sem zárult le. Az említett növények természetes környezetükből egyes vidékeken kerti gondozásba kerülnek.² Nemcsak dísznövények vannak közöttük, nemcsak a „szépségük” miatt kerülnek az ember közelébe, hanem más okok következtében is. Vannak közöttük esetleg gyógynövényként is használt varázsnövények (*Atropa belladonna, Hedera helix, Sempervivum* sp.), a kimondottan gyógynövények (pl. a *Centaurium minus, Dictamnus albus, Primula veris, Helleborus purpurascens*). Valamiféle ősi kultusz maradványa a *Viburnum lantana* kerti ültetése. Ehető gumója miatt telepítik a kertbe, a szőlőbe a *Lathyrus tuberosus*, amelynek a

2. Nagyon valószínű, hogy a kolostori és főúri kertekbe is hoztak be vadnövényeket, virágokat, fákat, azokkal frissítve fel a virágállományt (pl. nárciszfélek, gyöngyvirág). A múlt század első felében a *Syringa Josikaea* került be a virágos kertekbe. A kertek életéhez l. *Rapaics, 1932.*, s újabban igen tartalmas: *Surányi, 1935.* vö. még *Ujváry, 1980. 383–423.* Természetesen kétséges, hogy pl. a búzavirág, a vadrádics (*Chrysanthemum vulgare*) termesztése már folyt a honfoglalás idején, mint a szerző (*Surányi, 1985. 261.*) véli. Már korábban felhívtam a figyelmet néhány úttörő etnobotanikai munkára, amelyek külön méltatást érdemelnek: pl. *Fodor F., A növényvilág a magyar nép életében. Karánsebesi áll. főgimn. ért. 1912. V. 1911–1912.; Mészáros A., A népdalköltészetéről, s a növényország szerepléséről a magyar népdalokban. Székesfehérvári ciszt. rk. főgimn. ért. 1876/7.; Horváth Z., A virágok költészete. Nagyszombati kat. főgimn. ért. 1892/93.*

A paraszti kertek tanulmányozásához az említett irodalmon kívül l. még a Szabadtéri Néprajzi Múzeum kiadásában megjelent *Holló L., Népi növény- és kertkultúra c. gyűjtési útmutatót* (Szentendre, 1981.), valamint a következő tanulmányokat: *Igmándy J., Hajdúnánási kiskertek. Debreceni Szemle 15. 1941. 60–65.; Kóczyán G.–Szabó L. Gy., Nagyatád egy kertgazdaságának leírása, agrobotanikai értékei és géntartalékai. Agrártörténeti Szemle 1978.; Borza A., Grádinele járanești din Munții Apuseni. Convorbiri științifice, 2. Orăștie 1918. – és más tanulmányai. Értékes szakdolgozatot készített korábban a debreceni Egyetem néprajzi tanszékén Cs. Nagy Ibolya.*

termesztését azonban tiltó előírások is befolyásolják. Az *Armoracia macrocarpat* és a *Carthamus tinctorius*t, mint fűszernövényt hozzák be a kertbe. A kultiválási törekvésnek tehát különböző okai lehetnek. Legtöbbször a növény egyszerű átültetését figyelhetjük meg. De magról is igyekeznek a vadnövényt kerti növénynevelni (*Centaurea cyanus*), s nem ritka egyes növények olyan módon való „gondozása”, hogy kaszálásnál kikerülnek, megkímélik (*Nasturtium* sp., *Geranium pratense*, *Convallaria majalis* stb.). Az egymástól távol fekvő vidékeken nem a kölcsönös tapasztalatok révén visznek be a kerti termesztésbe egyes növényeket pl. a *Hedera helix*et, a *Saponaria officinalis* a Velebitben, a Balaton mellékén, Kalotaszegen, az *Iris pumilat* a káli medencében, Háromszéken, a *Helleborus purpurascens*et Moldovában, Békésben, Somogyban és Burgenlandban. Ugyanarra a növényre irányuló kultiválási törekvések egymástól távoli vidékeken minden kölcsönhatás, közös tapasztalat nélkül megnyilvánulhatnak. Az igények egymástól függetlenek. A kertbe való bevitellel megindulhat a termesztésbe vett és a természetes élőhelyen maradt növények elkülönítése, ami függ a gondozás mértékétől (talajminőség, öntözés, kapálás, trágyázás, a napfény és árnyék, védettség a hideg ellen, magassági viszonyok stb.). A növények növekedésében, levélsűrűségében, a virágnyílás és hervadás idejében, a virág, a gumó, a gyökér nagyságában, a bimbózás kezdetében, a színárnyalatokban bekövetkező esetleges gyorsabb vagy lassúbb eltérések nem valószínű, hogy elegendőek fejlődésrendszertani változások igazolására (vö. *Wilsie, 1968. 73–75.*). Esetleg varietások jöhetnek létre. Lehet, hogy egyes növények nem is válnak el vad egyedeiktől, kipusztulnak, nem termesztethők tovább (pl. *Dictamnus albus*), nem alkalmazkodnak a kultivációhoz, az embernek megszűnik velük a gondozási kapcsolata.

A közölt megfigyelésekből az is világosan következik, hogy az ember egyes növényeket természetes környezetükből kiemelt, közelebb hozza azokat magához, szorosan beépíti kultúrájába, gondoskodik továbbtermesztésükről. A korábban természetes élőhelyükről gyűjtött növények kulturális ökológiai helyzete megváltozik. (A kultúrából megszökötteknek egyes esetekben utána megy, és ismét termesztésbe veszi őket.) Valószínű, hogy hasonlóan cselekedett évezredekkel ezelőtt a ma nélkülözhetetlen kultúrnövényekkel. Tanulságos azt is hangsúlyoznom, hogy egyes növények természetes vagy mesterséges úton való megritkulása (*Atropa belladonna*, *Centaurea cyanus*, *Centaureium minus*, *Dictamnus albus*) hozzájárul termesztésbe vételükhöz. Ezt a jelenséget számon kell tartani az archeobotanikusoknak is. A használatos vadnövények ritkulását előidézhette hasznosságuk fokozódó felismerése, a népsűrűség (s ezáltal a fogyasztás) növekedése és a természeti környezet (pl. erdők irtása) megváltozása. Ez azután arra serkentette az embert, hogy termesztésbe vegye őket.

A növények kertbe való behozatala lényegében női munkakörbe tartozik, s megerősíti azt a véleményt, hogy a nőnek lényeges szerepe volt a növények termesztésbevitelénél, az igaerőt nem kívánó növénytermesztésnél, a kertgazdálkodásnál, amely nyilvánvalóan megelőzte a nagyobb területű szántóföldek megművelését. A kertbe behozott *Atropa belladonna* köré fűződő hiedelmek utalnak arra, hogy a növényi kultiváció kialakulásánál mágikus motívumok is közrejátszhattak. A mágikus célú növénytermesztést folytató nőre sok más egyéb is emlékeztet. Így pl. a Luca-búza ültetése, amely – eltekintve most annak minden távoli vonatkozásától – *miniatűr növénytermesztés*. Karácsony előtt a tányérra ültetett búzával a bő termést, a termékenységet, a gyarapodást segíti elő a biológiai alkata miatt is erre predestinált nő.

IRODALOM

- Aumüller St.*,
1966. Das Güllwurzel-Einziehen. Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland. Heft 35. Festschrift für Alphons A. Barb. Eisenstadt, 291–312.
- Beals R. L.*,
1943. The Aboriginal Culture of the Cáhita Indians. Ibero-Americana, Vol 19. Berkeley and Los Angeles. Calif.
- Beke Ö.*,
1935. Népies növényneveink történetéhez. Vasi Szemle II. Szombathely, 256–264., 381–390.
- Borbás V.*,
1880. Egynémi a magyar tormáról. Földművelési Érdekeink VIII. Budapest, 501–502.
1890. Kelet virágaitól pórkertjeinkig. Földrajzi Közlemények. 18. 33–60.
1900. A Balaton flórája. II. szakasz. A Balaton tavának és partmellékének növényföldrajza és edényes növényzete. Budapest
- Bykovszkij Sz. N.*,
1950. Az állatok domesztikációjának kérdéséhez. Szovjet Néprajztudomány. 1950. jan.–ápr. Budapest, 19–55.
- Csapody I.*,
1982. Védett növényeink. Budapest
- Degen Á.*,
1936–1938. Flóra Velebitica. I. Budapest
- Faller J.*,
1943. Növényeink a népies gyógyászatban, kuruzslásban és babonában. Debrecen
- Gréb J.*,
1943. Zíperer Volkspflanzen. Kásmark
- Grynaeus T.*,
1964. Gyógynövényárusok Szeged piacain. Communisationes ex Bibliotheca Historiae Medicae Hungarica. 30. Budapest. 89–126.
- Gunda B.*,
1956. Néprajzi gyűjtőúton. Debrecen
1962. Ancient Hungarian Survivals of Land Occupation. Acta Ethnographica 11. 431–433.
- Gunda B.*,
1968. A növénytermesztés kezdetei az észak-amerikai indiánoknál. Műveltség és Hagyomány 10. 7–36.
1975. Domesztikációs törekvések az indiánoknál. Ethn. 86. 31–69.
1977. Gathering of Wild Plants among the Hungarian People. Acta Ethnographica 26. 1–24.
1979. Ethnographica Carpatho-Balcanica, Budapest
1982. Tályogygyökér. In: Magyar Néprajzi Lexikon 5. Budapest, 172.
1983. Cultural Ecology of Old Cultivated Plants in the Carpathian Arca. Ethnologia Europae XIII. 2. Göttingen, 145–179.
1984. Heilpflanzen in einem ungarischen Dorf der Karpaten-Ukraine. Curare. Sonderband 2. Wiesbaden, 257–262.
1986. Observations to Beginning of Plant Cultivation. Tool and Tillage. Copenhagen, 1986.
- Gunther E.*,
1945. Ethnobotany of Western Washington. University of Washington Publications in Anthropology, 10. Seattle, Washington
- Halász P.*,
1973. Az én édesemnek dombon ülő háza. Tiszatáj. 27. 8. sz. 52–58.
- Halászné Zelnik K.*,
1981. Adatok a moldvai magyarok növényismeretéhez. Gyógyszerészet 25. 10. sz. 361–367.
- Hantos Gy.*,
1940. Vázlatok Pécs földrajzához. Pécs
- Holuby J. J.*,
1958. Národopisné práce. Bratislava
- Ikvai N.*,
1967. Földművelés a Zempléni-hegység déli részén. Műveltség és Hagyomány 9. Debrecen

- Kakas Z.**,
1973. A nagyerejű fű a felső-háromszéki néphitben. *Folklór Archívum* 1. Budapest, 91–97.
- Kolumbán L.**,
1903. A hétfalusi csángók a múltban és jelenben. Brassó
- Kovács B.**,
1895. A zágoni nép szokásai és babonái. *Ethn.* 6. 396–398.
- Kóczyán G.**,
1979. Egyes Solanacea fajok pszichotomimetikumként való használata a népgyógyászatban. *Orvostörténeti közlemények. Suppl.* 11–12. Budapest, 155–160.
- Kóczyán G.–Szabó I.–Szabó L. Gy.**,
1979. A Helleborus (hunyor) fajok népgyógyászati felhasználására vonatkozó adatok. *Orvostörténeti Közlemények, Suppl.* 11–12., 127–154.
- Krause, Fr.**,
1911. In den Wildnissen Brasiliens. Bericht und Ergebnisse der Leipziger Araguaya-Expedition 1908. Leipzig
- S. Lackovits E.**,
1986. Asszonyok kertje. Adatok a köveskáli kisnemesi virágoskertekhez. In: *S. Lackovits E.*, (szerk.), *Történeti és néprajzi adatok a Káli-medencéből.* Veszprém, 38–43.
- Madarassy L.**,
1934. Művészkedő magyar pásztorok. Budapest.
- Markuš M.**,
1979. A Kárpát-medence etnobotanikai problémái. *Orvostörténeti Közlemények, Suppl.* 11–12. Budapest, 113–123.
- Marzell H.**,
1930–1931. Hauswurz. In: *E. Hoffman–Kramer–H. Bächtold–Stäubli Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens.* III. Berlin und Leipzig, 1576–1581.
- Márton J.**,
1892. Növénynevek a nép nyelvében. *Ethn.* 3. 55–60.
- Oláh A.**,
1982. Fűbe-fába az orvosság. I. Békéscsaba
- Paládi-Kovács A.**,
1965. A keleti palócok pásztorokodása. *Műveltség és Hagyomány* 7. Debrecen
- Páll I.**,
1985. A torma népi felhasználása Magyarországon. *Ethn.* 96. 340–351.
- Péntek J.–Szabó T. A.**,
1976a. Ezerjófű. *Etnobotanikai útmutató.* Bukarest
1976b. Egy háromszéki falu növényismerete. *Ethn.* 87. 203.
1985. Ember és növényvilág. Kalotaszeg növényzete és népi növényismerete. Bukarest
- Rab J.–Tankó P.–Tankó M.**,
1981. Népi növényismeret Gyimesbükkön. *Kósa K.–Faragó J.* (szerk.): *Népismereti dolgozatok* 1981. Bukarest, 23–38.
- Rapaics R.**,
1916. Archeológia és botanika. *Archeológiai Értesítő* 36. 1–10.
1932. A magyarság virágai. Budapest
1940. A magyar gyümölcs. Budapest
- Rácz G.–Füzi J.**,
1973. Kovászna megye gyógynövényei. *Sepsiszentgyörgy*
- Schmidt, W.–Koppers, W.**,
1924. Völker und Kulturen. Erster Teil: Gesellschaft und Wirtschaft der Völker. Regensburg
- Soó R.**,
1966–1968. A magyar flóra és vegetáció rendszertani–növényföldrajzi kézikönyve II. III. Budapest
- Steinen K. von den.**
1894. Unter den Naturvölkern Zentralbrasilien. Reiseschilderung und Ergebnisse der zweiten Schingul-Expedition 1887–1888. Berlin

- Surányi D.,
1985. Kerti növények regénye. Budapest
- Ujváry Z.,
1980. Népszokás és népköltészet. Debrecen
- Vajkai A.,
1941. A gyűjtögető gazdálkodás Cserszegtomajon. Népr. Ért. 33. 231–258.
1959. Szentgál. Egy bakonyi falu néprajza. Budapest
- Vasas S.,
1985. Népi gyógyászat. Bukarest.
- Veszelszki A.,
1798. A növénypalánták országából való erdei és mezei gyűjtemény . . . Pest
- Whiting A. F.,
1939. Ethnobotany of the Hopi. Museum of Northern Arizona. Bulletin, Nr. 15. Flagstaff, Ariz.
- Wilsie C. P.,
1969. A termesztett növények alkalmazkodása és elterjedése a Földön. Budapest

KULTURÖKOLOGISCHE BEOBACHTUNGEN ÜBER DIE ANFÄNGE DES PFLANZENBAUES

(Auszug)

Schon seit den prähistorischen Zeiten betreibt der Mensch zwei weltumspannende, aber bis heute nicht abgeschlossene „Experimente“. Das eine ist die Domestikation der Tiere, das andere die Kultivation der Pflanzen. Bei den Naturvölkern (z. B. bei verschiedenen nordamerikanischen Indianerstämmen) können wir beobachten, wie sie das Aussterben einzelner Wildpflanzen zu verhindern trachten. Diese Tätigkeit ist auch in Europa nicht unbekannt. Die Ungarn bringen zahlreiche Wildpflanzen aus den Wäldern, Wiesen und Feldern in die Bauerngärten herein, wo diese dann als Zier-, Nahrungs-, Heil- und Zauberpflanzen weiter gezüchtet werden. In Siebenbürgen kommt beispielsweise *Atropa belladonna* in den Gärten häufig vor und wird zu verschiedenen Hexereien benützt. Ebenfalls in Siebenbürgen, in der Kalotaszeg-Gegend, gilt *Hedera helix* als Zauberpflanze: Neben den Brunnen gepflanzt, zieht sie den zum Ehegatten ausersehenen Burschen an das Mädchen heran. In der Szilágy-Gegend (Siebenbürgen) wird *Viburnum lantana* gleichfalls eine Zauberkraft unterstellt – man bringt das Gewächs auch aus weiter Ferne, um es in den Garten zu pflanzen. Manche wilde Heilpflanzen (*Centaureum minus*, *Dictamnus albus* usw.) sind im Aussterben begriffen und werden deshalb in die Gärten gebracht. Eine typische Pflanze der ungarischen Ackerfelder, die blaue *Centaurea cyanus*, kommt heute schon immer seltener vor. Bäuerinnen sammeln ihre Körner und säen sie im Herbst oder Frühling im Garten, um sie solcherart vom Aussterben zu erretten. In der Tierheilkunde spielt *Helleborus purpurascens* eine bedeutende Rolle. Die Wurzeln dieser Pflanze wurden einst von herumziehenden Kräuterhändlern verkauft; heute wird sie in verschiedenen Teilen Ungarns, Siebenbürgens, der Moldau und des Burgenlandes angebaut. Die eßbaren Knollen des *Lathyrus tuberosus* werden in Wein- und Hausgärten gepflanzt. In Siebenbürgen sah ich, wie die Schäfer die um ihre Hütten wachsende *Urtica urens* und *Urtica dioica* mit Schafsmolke begießen, damit sie besser gedeihen. Die Blätter der Pflanze werden in der Molkenuppe gekocht. – Der Mensch entnimmt also einzelne Wildpflanzen ihrer natürlichen Umwelt, bringt sie näher zu sich, fügt sie in seine Kultur ein und kümmert sich um ihren Fortbestand, wodurch sich freilich deren kulturökologische Situation verändert. Es sei betont, daß das natürliche oder künstliche Seltenerwerden von Pflanzen (*Atropa bella-*

donna, Iris pumila, Centaurea cyanus, Centaurium minus, Dictamnus albus) zu ihrer Kultivation beiträgt. Das Seltenerwerden der Wildpflanzen dürfte schon in den prähistorischen Zeiten durch die zunehmende Erkenntnis ihrer Nützlichkeit, die wachsende Bevölkerungsdichte und die Veränderung der natürlichen Umwelt (z. B. Waldrodung) herbeigeführt worden sein.

Béla Gunda

